

*Л.В. Малес,
канд. соціол. наук*

*L.V. Males
Candidate of Sociol. Sci.*

ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІКУЛЬТУРНІСТЬ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ АНАЛІЗІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Abstract. Multiculture of the Ukrainian society is the undeniable phenomenon, which, however, often is not taken into account in its representation. This is particularly true for commemoration policies and practices to honor the memory, and also can help to consolidate the society around the commonly significant events and dates, shared history. In the socio-cultural analysis of modern Ukrainian society is revealed the whole recurrence of this problem.

Полікультурність українського суспільства – явище незаперечне, що, тим не менш, часто не враховується у його репрезентаціях. Особливо це стосується політик пам'яті і практики вшанування, здатні як збільшити розкол суспільства, так і сприяти його консолідації довкола загальнозначущих подій і дат, спільної історії. У соціокультурному аналізі сучасного українського суспільства проявляється уся багатогранність даної проблеми.

Проблематика колективної пам'яті, її знаків, місць і політик на пострадянському просторі – одна із найновіших і жваво обговорюваних. Наприкінці 2008 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» проходила міжнародна конференція «Геополітика, примирення та пам'ять». Упродовж трьох днів українські, польські, французькі інтелектуали прагли осмислити нові виклики об'єднаних та роз'єднаних у ХХ ст. європейських держав. Засновком для розмови стала тенденція до посилення так званої «історичної політики»: у стосунках між давніми імперіями та постколоніальними країнами примирення не відбулося, конфлікти, які, здавалося б, стали вже предметом вивчення істориків, знову є предметом війни за пам'ять – так сформульовано актуальність проблеми у вступі до дискусії.

А 23–24 жовтня в Києві відбулася конференція «Четверті Київські діалоги: історія і «політика пам'яті» сьогодні в Україні і Європі» [1]. Як зазначалося в

обговореннях, політичний вимір колективної пам'яті – чи не найважливіша проблема сучасного українського пошуку національної ідентичності. Мова йшла про конструювання власного образу як тяглості, що залегає між фактом і міфом, пережитим та ідеологією. І досить продуктивним було звертання до німецьких колег, які розповіли про досвід роботи з болісними спогадами, історизацією колективної травми країни, яка понад 50 років живе з тягарем національної провини за Другу світову і Голокост. І важливість цього діалогу підсилювалася тим, що сьогодні, з одного боку, спостерігається прагнення до віктимізації, а з іншого знову, як і раніше, значна вибірковість в українському дискурсі історії.

Як бачимо, означена тема породжує великий інтерес в академічних колах, бо її актуальність як для формування наукової картини світу, так і для сталого розвитку самого суспільства незаперечна. Текстуальна опора проблематики «політики пам'яті» включає праці М. Гальбваса, П. Нора, П. Рікера, П. Коннертона, В.Ф. Лур'є. А ось увага з боку вітчизняної соціологічної спільноти поки що мала, серед авторів, які працюють над даною темою, переважають історики чи соціологи з історичною освітою: Ю. Шаповал, В. Серета, О. Міхеєва, В. Рясевич.

Тож соціологічне осмислення феноменів колективної пам'яті, її носіїв та функціонування в сучасному українському суспільстві нагальне, проте ще недостатнє. Водночас, як у ході розгляду багатьох соціологічних питань виникає чимало інспірованих політиками пам'яті «дражливих моментів»: представленість у сучасності та минувшині суспільства різних груп, їх оцінка, можливості збереження культурної спадщини, продовження традиції різних соціальних спільнот. І соціологи фахівці, і соціологічні методи не завжди дають собі ради з багатьма схвалюваною, проте важко досягнутою полікультурністю сучасного українського суспільства.

Для врахування культурного розмаїття українського суспільства найбільш евристичним видається застосування соціокультурного аналізу, котрий поєднує надбання гуманітарної традиції в методах дослідження політик пам'яті (усна історія, біографічні та лейтмотивні інтерв'ю, життєві історії, конвент- та дискурс-аналіз текстів тощо) із врахуванням гуманістичної та культурорієнтованої соціологічної перспективи.

Формулювання проблеми політик пам'яті в полікультурному суспільстві і стане метою нашої розвідки, а досягнення цієї мети буде здійснене через виконання соціокультурного аналізу.

Почнемо з постановки проблеми нерепрезентативності культурного розмаїття українського суспільства. Цієї вибірковості, котра, на догоду нерелексивній простоті сприйняття та некритичності, породжує спрощену картинку минулого і сучасного суспільства для щоденного вжитку. Де огульно змальовані «свої» через протиставлення до капосних, клятих воріженьків та інших «чужих». Як правило, і це цілком зрозуміло, такі образи постають у стереотипному повсякденному знанні і зумовлені відсутністю досвіду міжкультурної комунікації. Але ж існування засобів масової комунікації покликане компенсувати дану нестачу. У

медійному просторі певним чином відображається розмаїтість суспільства: можна виокремити легітимізовану культуру (академізований фольклор та класична спадщина), різноманітні групи за інтересами (від авто до високої моди), приступні переважно заможним верствам населення, зрештою, політичний поділ на експертів та споживачів (від імені яких і про які ведеться мовлення). Причому оце «певним чином» уже виводить на ідеологічні манівці, тож, не вдаючись до розбору політичних суб'єктів, звернемо увагу на те, що присутня в нашому інформаційному просторі версія реальності актуальна не для всіх нас.

Така куца репрезентація породжує, а не деконструє стереотипи сприйняття структури суспільства. Нерепрезентативність вітчизняних медіа навіть за найочевиднішим гендерним та географічним принципом фіксується багатьма дослідниками. Так іноді складається враження, що в ЗМІ Україна зводиться до Києва. І це відчуття підтверджують моніторинги політичних новин: майже в половині усіх загадувань у новинах західних та українських радіостанцій мова йде про столицю. З великим відривом з'являються інші регіони: «...в новинах західних радіостанцій частіше згадується Львів (15% vs. 2%), в новинах українських радіостанцій – Південний і Центральний регіони (8–10% vs. 3%)» решта міст знаходяться навколо 5-, а регіони – 10-відсоткової позначки [2, с. 34].

А, «судячи із того, як відображають життя засоби масової інформації, можна зробити висновок, що на нашій планеті взагалі немає жінок», адже середня кількість згадувань жінок та чоловіків у друкованих ЗМІ: 15,4% до 84,6%, гендерна сегрегація за сферами теж очевидна (домінуючий серед решти тем блок «політика, економіка, законодавство, міжнародні відносини» має «чоловіче обличчя» – 96,3%, а ось тематика сім'ї та споживання найменш представлена і найбільш жіноча, їх частка там досягає паритетних 0,48). [3, с. 87–89].

З іншого боку, маємо досвід долання такої нерепрезентованості. Так, прагнучи ліквідувати білі плями у картині нашої минувшини, що проступає з версії історії «війни та героїв», усноісторичні оповіді відкривають глибоко занурений у повсякдення пласт соціального життя, якому важко віднайти понятійні відповідники в хрестоматійних текстах. І справа не лише в індивідуалізованості життєвих історій, а в новій чутливості до відмінностей. Цей напрям досліджень нині активно розвивається і використовує методи та методологію історії, соціології, психології, етнографії, культурної та соціальної антропології, лінгвістики, інших соціогуманітарних наук.

Проте міждисциплінарний статус усної історії не вирішує усіх поставлених завдань. Тяжіючи до історичного знання, дослідники збирають і накопичують цікавий, часом безцінний матеріал, який потребує уже психологічної, культурологічної чи соціологічної інтерпретації. Виявлена «інша історія» чи то пак «історія інших» не може бути формально долучена до попередніх концепцій, а породжує необхідність переосмислення самих засад історіописання (тут алюзії із відомою збіркою творів американських учених «Нові перспективи історіописання» за редакцією П. Берка не випадкові), більш того – способів вироблення та фун-

кціонування колективної пам'яті, що потребує активного долучення соціокультурного підходу до питання.

Тож стан репрезентації полікультурності суспільства у ЗМІ та історичних побудовах породжує сумнів, чи нинішня політика пам'яті для всіх – пам'ять усіх? Бо, якщо спробувати зробити антонім до даного займенника, то, на відміну від інших подібних випадків («я – не-я», «ми – не-ми» і т.д.), «усі – не-всі» не дасть бажаного заперечення, а лише поставить під сумнів. У цьому граматичному казусі можна узріти метафору соціального: усім протистоять не-всі, меншість, якісь інші, включені в спільне тло суспільства групи, які не відчувають з нею необхідної спільності.

І якщо про соціальну неоднорідність годі сперечатися – усі визнають важливість складових соціальної структури, стратифікаційних поділів та інших утворень, то щодо культури побутує думка, що це річ співмірна усій країні та національній державі. З процесів розбудови нації, романтичних і модерністських проєктів минулих століть понині, на думку ідеологів (політиків і значної частини інтелігенції), у кожному суспільстві повинна бути якась культура, сповнена багатств і чеснот. Нею і опікуються відповідні міністерства та відомства, від її імені виступає школа, виголошують промови державні діячі, її і несуть у маси. А ті, хто з тих чи інших причин не включений у цю культуру, – люди ще акультурні або вже антикультурні, – потребують опіки органів у справах нацменшин, жінок, дітей, інвалідів, а також інших незахищених і проблемних груп.

І тільки виклики останніх десятиліть – масові міграційні процеси на тлі об'єднання Європи і глобалізації – порушили самоочевидність цієї тези. Не тільки культурологи, антропологи, соціологи, але і державці почали замислюватися над полікультурністю суспільства, складністю управління і перипетіями повсякденного життя. Мішель Вевйорка, позначивши десятиліття «вибуху» диференціації 60-ми і 70-ми ХХ ст., показав, що за півстоліття хоч і з'явилася політика мультикультурності у двох своїх варіантах – «інтегративній» та «фрагментованій», але поки що вона не привела до значного успіху. Підтвердженням такого неуспіху, на думку автора, стають виявлені фахівцями різних країн відповідно «новий», «культурний», «диференціюючий» і «символічний» расизм та ксенофобії [4, с.16, 22–23]. Та попри всю проблематичність, а то і дилеми полікультурності сучасних суспільств, на переконання експерта Ради Європи Антоніо Перотті [5], вони не можуть підважити саму цю глибоко гуманістичну цінність, необхідність її підтримувати і розвивати.

Найважливішу роль у цьому відіграє політика пам'яті і практики вшанування, здатні як збільшити розкол суспільства, так і сприяти його консолідації довкола загальнозначущих подій і дат, спільної історії. При цьому дослідники політики пам'яті відзначають неминучу ідеологізованість першої – кращого інструмента для управління настроями суспільства не знайти.

Пол Коннертон ув'язує ці аспекти: «Що стосується власне соціальної пам'яті, то можемо сказати, що образи з минулого зазвичай «виправдовують»/легітимізу-

ють соціальний лад теперішнього. Це діє як неписане правило – всі «учасники» (і суб'єкти, і об'єкти) будь-якого соціального ладу мусять мати спільну пам'ять» [6, с. 17]. Автор лапок підкреслив іронію, знаючи, що дана «повинність» сама по собі утопічна і веде до тоталітарного суспільства. Проте таке «неписане правило» активно береться на озброєння елітами багатьох держав у творенні національної ідентичності, формуванні національної ідеї, ідеології.

Та соціальна реальність багатьох країн надто розмаїта. Складна і суперечлива історія постання сучасних держав і нині виявляє себе в культурних відмінностях між регіонами, типами поселення, соціальними класами. Українське суспільство не виняток, більш того, такі повсюдні для світу явища, як діалекти, суржик, розходження в поглядах використовуються деякими політичними агентами з протилежних куточків країни для конструювання міфу «федеративної України», що може розцінюватися як прагнення тієї ж тоталітарної однаковості, тільки в менших масштабах.

Мультикультурність, як правило, розглядається тільки як наявність національних меншин, що, з одного боку, протиставляє їй ідеї унітарності країни. А з іншого боку, – не дозволяє розцінювати самобутні культури соціальних груп і стилів життя у спільному контексті, тобто як рівнозначні більш традиційній, так званій загальній культурі, зводячи їх до субкультурного статусу. Звідси і труднощі міжкультурної комунікації, виховання толерантності, сприйняття культурного розмаїття як джерела багатства нації.

Неоднозначну роль у цьому відіграють політики пам'яті. Формовані в надрах державних структур, вони працюють на ідеологію панівної групи, яка, як було продемонстровано вище, береться репрезентувати весь загал і послуговується буквально хрестоматійними засобами, в той час як для субкультурних груп закарбувати значущі символи, позначити пам'ятні місця, згадки в історії – важчий, проте чи не головний спосіб презентації і утвердження себе.

Офіційні політики пам'яті найяскравіше виявляють себе у святкуваннях та пошануваннях. Та навіть червоний день календаря не гарантує всенародного піднесення. Розходження у сприйнятті свят і героїв у різних регіонах України досліджувала В. Серета [7]. Як видно із її висновків, деякі дати або особистості пам'ятні для всіх, але різною мірою (Новий рік досить значущий для більшості областей, але менше в західних, де він сприймається «у тіні Різдва») або по-своєму (різноманітність постаті Б. Хмельницького). Інші свята присутні в переліку тільки одних груп (день проголошення ЗУНР), а ще інші – різними датами оповідають про схожі змісти (шанування жінок в одних регіонах прив'язується до 8 Березня, а в інших – до Дня Матері).

Не меншу вибірковість демонструє держава під час релігійних свят або відзначення річниці якоїсь історичної події, діяча. Приєднуючись до ритуальних дійств певної культури, своїм потужним символічним, а за тим і власне економічним, політичним капіталом, вона підносить їх значущість на недосяжну для інших культур висоту, наприклад, в Україні цей державний патронат подибуємо

на великі православні свята (Різдво, Великдень) або прославляючи військові звитяги (воєнні перемоги чи поразки). У такі дні із трибун і ефіру чуємо риторику одержавлення цих значимих нехай і для більшості, але далеко не для всіх громадян України культурних подій: «Уся країна сьогодні збирається в родинному колі... Ми так довго чекали цього дня... Вони здолали лютих ворогів нашого народу... Поле битви – святе місце для кожного українця», – урочисто проголошують офіційні особи держави, її чільники. Але цим вони, попри намір піднести дух, привітати українське суспільство, породжують почуття власної незначимості, невидимості, неправильності, а то й «неправедності» в тих, хто не належить до культури більшості, хто неетичними поймаваннями та некоректними узагальненнями враз перетворюється на Інших (католиків, мусульман, іудеїв, атеїстів; розлучених, самотніх чи несімейних; поляків, росіян чи кримських татар; мігрантів і громадян інших держав, багатьох інших).

Так, минулого року у відповідь на багате узагальненнями і патріархатними нотками поздоровлення Президента, адресоване жіноцтву 8 березня, відгукнулися відкритим листом кілька українських інтелігенток і дослідниць, закликаючи поважати у Міжнародний день прав жінок їхні всі іпостасі, а не тільки материнсько-сестринську, а також наполегливіше вирішувати численні випадки їх дискримінації [8]. Але відповіді не надійшло. І цьогоорічного 8 березня, знову лунали зичення «справжнього жіночого щастя». Публічний простір заповнили агресивні акції просування і збуту квітів чи подарунків, серед потоку солодкуватості незвично галантних чоловіків та розпашілих жінок. У такі моменти масового шалу людям з інакшими світоглядними переконаннями особливо гостро почуватється чужість, про яку прекрасно написала Ю. Крістева [9]. Та й сама святкова спільнота в цей час замикається у своєму колі, байдужа до Інших: у США і Західній Європі в суто родинне свято Різдва працюють тільки кризові центри і дуже напружено, намагаючись запобігти суїцидним намірам самотніх людей, пік яких припадає на цей день.

Продовжуючи аналіз політик пам'яті, відзначимо, що практики вшанування особливо прив'язуються до місця, об'єктивізованість та довговічність якого сприяє живучості в колективній пам'яті асоційованих з ним дат, людей і подій, організованості самого ритуалу, а його символізація підсилює інтегративний ефект у відповідних ритуалах. І тут частенько подибуємо місця пам'яті не для всіх.

Чи не найбільш асоційований з полікультурністю Львів, чия історія у складі багатьох держав, імперій нині активно обговорюється як академіками, так і обивателями і стала дуже модною, чимось на кшталт бренду міста. Але й тут уважний погляд знайде прагнення не тільки розібратися, але і вигідно використовувати тему, а може навіть прикритися нею. «Ми звикли назовні хизуватися нашою мультикультурною історією. Проводимо конференції і семінари, виголошуємо «правильні» тексти, сподіваємося стати туристичним центром Європи. Але коли дивитися на пам'ятники – пам'ятаємо тільки себе, навіть якщо ми тут і не завжди були...» [10]

Полікультурність Києва (табл. 1), на відміну від Львова або інших, переважно західноукраїнських міст, поки навіть мало досліджена і, скоріше, здається темою дивною. Можливо тому, автором одного з небагатьох глибинних досліджень культурної диференціації сучасного Києва став зарубіжний колега Біл Рубл «Капітал розмаїтості» [11]. А щоб проілюструвати цю багатолічність, звернемося до даних про динаміку етнічної розмаїтості, зібраних С.Чорним [12], і доповнені останнім переписом 2001 р.

Таблиця 1

Етнічний склад Києва і сільського населення області, %

	1897 р.	1926* р.	1959 р.	1989 р.	2001 р.
Українці	22,2/84,8	77,9	60,1/93,2	72,5/89,4	82,2/92,5
Росіяни	54,2/3,3	8,7	23,0/4,8	20,9/8,7	13,1/6,0
Євреї	12,1/10,2	10,2	13,9/0,9	3,9/0,6	0,7/-
Білоруси	1,1/0,5	-	1,2/-	1,0/0,4	0,6/0,5
Поляки	6,7/0,6	1,6	0,8/0,4	0,4/0,3	0,3/0,2

* Дані Київського округу без поділу на місто-село.

Війни, революції, репресії, еміграції обумовлювали долю колишнього населення, унаслідок чого нині проживає в місті лише невеликий відсоток корінних жителів, киян більш ніж у трьох поколіннях. У той же час у 50–60-і рр. ХХ ст. радянською владою провадилася мобілізація трудових ресурсів із довколишніх сіл і областей для відбудови міста з руїн, ударного розвитку промисловості. Та й протягом всієї історії міста спостерігався великий міграційний рух у столицю. Тільки в нинішньому сторіччі в лави киян з різних куточків країни і зарубіжжя вливається 20 тис. нових мешканців щорічно.

У зв'язку з цими й іншими факторами, етнічний склад киян за сторіччя помітно змінився: Київ, попри культурні та мовні спроби влади русифікувати, етнічно українізувався, учетверо зменшилася кількість росіян, майже зникли з етнічної карти міста польські і єврейські групи, але їх внесок в образ міста помітний, що і намагаються показати через позначення місць пам'яті активісти відповідних національно-культурних товариств. Покладатися на колективну пам'ять нечисленної етнічної громади нині недостатньо, і за сприяння посольств видаються «Єврейські адреси Києва», а згодом «Польські адреси Києва» – своєрідні меморіальні карти міста.

Але навряд чи стали ці польські і єврейські адреси спільним надбанням киян. У чому легко переконатися з програм буклетів, маршрутів екскурсій, шкільних курсів краєзнавства. Меморіальні дошки, погруддя, пам'ятники, хоч і розміщені у публічному просторі міста – це місця пам'яті не для всіх. Хтось покладе букетик до барельєфа Алли Горської на вул. Терещенківській, а хтось – Олександрю Корнійчуку на вул. Шовковичній, інші ж навзаєм знімуть капелюха, відповідаю-

чи на вітання Шолом-Алейхема на вул. Рогнідинській, а ще інші можуть пригадати подвиги Артема, простуючи однойменною вулицею Києва. Скоріш, усі ці «хтось» – нечисленні та різні. На загал публіка киян та гостей міста сприймає їх як скульптурний декор публічного простору.

Багато в чому зрозуміти проблему місць пам'яті «не для всіх» дозволить нам концепт приватне-публічне. Це один з базових структуруючих напрямів розвитку соціальних процесів суспільства. Публічність майже завжди була головним об'єктом соціологічної уяви, теоретизування і дослідження, що донедавна сприймалося як самоочевидність. А ось у повноті своїй дихотомія була відновлена в гендерних дослідженнях, які розкрили політичність різної значимості і цінності обох цих сфер, сегрегацію відповідно до поділу публічне-приватне чоловічого і жіночого і так далі.

Саме через «флуктуації» від приватного до публічного можна виявити динаміку і механізм появи загальнозначущих місць пам'яті і їх зникнень з поля зору більшості. Яскравий приклад тому надгробки, стели пам'яті, меморіальні дошки, підтримувані в більш-менш доглянутому стані силами родичів або поодиноких шанувальників, а потім, через поновлення інтересу до ймення, ці місця стають центром помпезних церемоній і – навпаки. Таким чином, місця пам'яті змінюють свою «локалізацію»: від приватного (особистої пам'яті окремих осіб, вузького кола друзів, родини) або ж від повного небуття до публічного – введення в хрестоматії, реєстр нагород і премій, святкування річниць, масового цитування.

Зворотній шлях подолали численні погруддя радянських вождів – ще на зорі незалежності вони були прибрані в підсобні приміщення і внутрішні дворики підприємств та організацій. А от міські їх пам'ятники переважно збереглися, увага до них міської влади мінімізувалася, зате увага городян – не ослабла, хоча й розділилася. Для одних вони стали героями сміхової культури: добродушно чи саркастично обіграються місце і жести пам'ятника (так, один з київських пам'ятників Леніну вказує на «Бесарабку» – найстаріший київський ринок – дія оксюморонна). Та чимало киян приносять квіти до підніжжя постаменту В.І.Леніна щорічно 22 квітня. Про це вже не пишуть газети, не повідомляють на зборах, це особиста справа кожного.

Монументи М. Щорсу, М. Ватутіну, Д. Мануїльському і ще деяким військовим і партійним діячам не викликають нині ні великого політичного, ні туристичного, ні якогось іншого суспільного інтересу – вони якщо не буквально, то фігурально на задвірках суспільно-політичного життя.

І тільки могутні за значущістю події творення чи відтворення історії здатні перебороти непохитність монументів минулої епохи. По студентській революції «на граніті» (коло гранітного підніжжя скульптурної групи на честь Жовтневої революції) 1991 р., відбулася відставка компартійного уряду республіки і знесення головного радянського монументу. А минулого року, у листопадові дні скорботи з нагоди 75-х роковин голоду 1932–1933 рр. був демонтований пам'ятник С. Косіору як одному з головних організаторів голодомору в Україні. Комусь ці

місця все-таки будуть пам'ятні в особистій біографії: студенти-романтики, подорослішавши, ймовірно, іноді ностальгують за тим першим наметовим містечком на нині повністю перелицьованій і перейменованій площі Жовтневої революції (Майдані Незалежності); а жителі вул. Студентської, можливо, будуть згадувати пам'ятник С. Косіору, що позначав місце зустрічей у найближчому парку.

У випадку із пам'ятниками загиблих у Другій світовій війні зміни не завжди однозначні. Нині із архівів КДБ і родинних розповідей активно виводяться в публічний простір місця поховання воїнів УПА, але частіше вибудовуються – на центральних площах і вулицях міст – пам'ятники і меморіали. У той же час пам'ятники бійцям Радянської армії не занурюються у приватність. Це пов'язано, найперше, з тим, що сучасна українська політика пам'яті цих драматичних подій зробила обидві лінії боротьби за звільнення України сурядними, чого не скажеш про самих ветеранів, котрі беруть участь в акціях протилежних політичних сил і далекі від примирення.

Але також, через споконвічну анонімність цих монументів, масова поява яких припала на часи культури-1 (60-і рр. ХХ ст.), коли, відповідно до типології В. Паперного, акцентувалася роль анонімних народних мас. Офіційно і колективно шанований кожного 9 травня, пофарбований у срібне і обсаджений чорнобривцями Невідомий солдат у сільській місцевості прив'язувався до духу місцевих громад списками загиблих односельчан, але, усе-таки був далекий від традиційних поховань, не включався у загальну традицію поминального тижня після Великодня.

Таким чином, сучасне суспільство будує свій образ не репрезентативно, а скоріше в актуальних ідеологічних домінантах. Культурна своєрідність життя численних груп громадян, історичні події часто залишаються лише в сімейній або груповій пам'яті. Але зі змінами в політичному житті, з черговим переглядом історії зі сфери приватного виводяться імена людей і значимих подій, які підлягають подальшій глорифікації та публічному вшануванню.

Використання соціокультурного аналізу при постановці цієї проблеми дозволило залучити досвід усної історії, матеріал семіотики, типології приватне – публічне, розробленої в антропології та проінтерпретованої в гендерній теорії. Проявивши свою евристичність ця стратегія соціокультурного аналізу задає напрям подальших соціологічних досліджень політики пам'яті в полікультурному суспільстві.

1. *Ваховська Н.* Зберігати вічно : український політикум і можливість пам'яті [Електронний ресурс] / Н. Ваховська. – Режим доступу : <http://prostory.net.ua> 28 жовт. 2008.
2. *Костенко Н.* Моніторинг політичних новин : основні результати : листопад 2002 – травень 2003 / Н. Костенко, В. Іванов – К. : АУП, Ін-т соціології НАНУ, 2003.
3. Гендерний розвиток в Україні : реалії та перспективи. – К. : UNDP Ukraine, 2003.
4. *Вевьєрка М.* Формирование различий / М. Вевьєрка // Социол. исслед. – 2005. – № 8. – С. 13–24.
5. *Перотті А.* Виступ на захист полі культурності / А. Перотті. – Вид-во Ради Європи, 1999.
6. *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон . – К. : Ніка-Центр, 2004.
7. *Коннертон П.* Регіональні виміри українського соціуму : історичне минуле і національні ідентичності / П. Коннертон // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К. : Стило, 2006. – С. 29–41.
8. *Кісь О.* Відкритий лист Президентіві України [Електронний ресурс] / Кісь О. та ін. // Політикан. –2008 . – 18 берез. – Режим доступу : http://politikan.com.ua/new/druk.php?rej=&idm=60201&idr1=1&idr2=0&idr3=0&kv_m2=0&aleng=1.php
9. *Крістева Ю.* Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004.
10. *Расевич В.* Політика пам'яті і пам'ятники : Львів – Чернівці / В. Расевич // Zahid.net. – 2008. – 11 лип.
11. *Рубл Б.* Капітал розмаїтості : транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл. – К. : Критика, 2007.
12. *Чорний С.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довід. / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001.